

Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ında Sünnetin Değeri

The Value of Sunnah in Bursawî's Rûh al-Bayân

Yusuf TOPYAY

Dr. Öğretim Üyesi, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel

İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı

Assistant Prof., Bayburt University, Faculty of Theology, Department of

Tafsir

Bayburt / Turkey

ytopyay@bayburt.edu.tr

ORCID: 0000-0002-3025-5704

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 18 Şubat / February 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Mayıs / May 2022

DOI: 10.53683/gifad.1075587

Atıf / Citation: Topyay, Yusuf. "Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ında Sünnetin Değeri / The Value of Sunnah in Bursawî's Rûh al-Bayân". *Gıfad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane University Faculty of Theology*, 11/22 (Temmuz/July 2022/2): 566-589

İntihal: Bu makale, özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/pub/gifad>

Mail: ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /Gumushane University, Faculty of Theology, Gümüşhane, 29000 Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

XVIII. yüzyılda yaşayan ve yüzden fazla eseri bulunan İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), Osmanlı döneminde yazılan işârî tefsirlerin en kapsamlısı ve en çok ilgi görenlerinden Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân isimli eserin müellifidir. (İşârî: Sadece ilham, keşf ve sezgi gibi yollarla elde edilecek bilgi/gizli olan mâna). O, bu eserinde muradı ilahinin anlaşılmasında sünnetin rolüne ve bu bağlamda Hz. Muhammed'in dindeki konumuna ve salahiyetine dair hem rivayetleri hem dirayete yönelik açıklamaları dikkate almış hem de işârî olmak üzere birçok değerlendirmeye yer vermiştir. Malum olduğu üzere Hz. Peygamber'in görevinin Kur'ân'ı muhataplarına aktarmaktan ibaret olduğunu, başkaca bir görevinin bulunmadığını, Allah'ın Hz. Peygamber'e insanlığa iletmek üzere Kur'ân'dan başka herhangi bir şey vermediğini iddia eden bir anlayış söz konusudur. Bu çalışma, ilk olarak Hz. Peygamber'e itaati, ihtiramı, ittibayı, onun tebyin görevini ve örnekliğini, son ilahi vahiy olan Kur'ân-ı Kerîm ile onun ilk muhatabı, uygulayıcısı, tebliğcisi ve açıklayıcısı olan Hz. Muhammed arasındaki sıkı ilişkiyi âyetler bağlamında ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bunun yanında bu çalışma, Kur'ân ve hikmet birlikteliğine vurgu yapan âyetlerin meşhur bir işârî tefsir örneği olan Rûhu'l-beyân'da nasıl anlaşıldığını tespit etmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Sünnet, Hz. Muhammed, Rûhu'l-beyân.

Abstract

İsmâil Hakkı Bursawî (d. 1137/1725), who lived in the 19th century is the author of the work named Rûh al-bayân fî tafsîr al-Qur'ân, which is one of the most comprehensive and most famous of the ishârî/sufî/mystical interpretations written in the Ottoman period. (Mystical, hidden meaning that can only be understood through knowledge and intuition, such as inspiration and discovery.) In this work, he had included many explanations, both narration, wisdom, and ishârî, regarding the role of the Sunnah in understanding the divine destined to be desired, and in this context, the position, role, and authority of the Prophet Muhammad (pbuh) in religion. As it is known, there is an understanding claiming that the Prophet's duty is to convey the Qur'ân to the dwellers of the earth and that he has no other responsibility, and that Allah did not give the Prophet Muhammad (pbuh) anything other than the Qur'ân to convey to humanity. The purpose of this work is to determine whether the views of those who ignore the close relationship between the Qur'ân and the Prophet Muhammad (pbuh), who was the last divine revelation, and the first addressee, implementer, preacher, and explainer of the Qur'ân. In addition, this study aims to determine how the verses emphasizing the unity of the Qur'ân

and wisdom are understood in *Rûhu al-bayân*, which is a famous example of *ishârî tafsîr*.

Keywords: *Tafsîr, the Qur'ân, the Sunnah, the Prophet Muhammad (pbuh), Rûh al-bayân.*

Extended Summary

İsmâil Hakkı Bursawî wrote his work "*Rûh al-bayân fî tafsîr al-Qur'ân*" in 23 years, by presenting it to the congregation as a sermon and a lecture. In addition to the explanations about the narration and wise interpretation, the quotations from the essential names of *ishârî tafsîr*, their own interpretations, from Mawlânâ Jalâl al-Dîn Rûmî, the founder of the sect of Mawlawiyya, a sufi, scholar and courage, from Sadî Şîrâzî, one of the greatest poets of Persian literature and Hâfız-ı Şîrâzî there are many Persian poems and Sufi legends. He stated that the Qur'ân has an external and an internal part, and even an internal part has up to seven internal parts. According to what Bursawî quotes from the mystic commentator Najmaddin ad-Dâye, who has a commentary named "*Bahr al-haqâ'iq wa al-ma'ânî fî tafsîr as-sab'î'l-masânî*", the apparent meaning of the Qur'ân is what scholars interpret; he also stated that the Western part, on the condition that it is following the book and the Sunnah and that the book and the Sunnah testify that it is true, indicates what the people of *tahqîq* declared. It is evident that dozens of verses in the Qur'ân, directly or indirectly, call people to obey the Prophet Muhammad (pbuh) to follow him and to take him as an example in their lives. In fact, it is emphasized that one verses the condition for God's love and forgiveness for His servants is to follow the Prophet Muhammad (pbuh).

In this study, we tried to determine the references to the Sunnah of the Prophet Muhammad (pbuh) in the Qur'ân from the *Rûh al-bayân fî tafsîr al-Qur'ân* which is an important example of *ishârî tafsîr*. To be able to make these determinations, we pointed out the verses that call into obedience, observance, respect, and love to God and His Messenger and reveal the value of the Sunnah from the verses emphasizing the unity of the Qur'ân and wisdom in addition to pointing to the teaching duty and exemplary of the Prophet Muhammad (pbuh). When we look at the explanations of *Bursawî in Rûh al-bayân fî tafsîr al-Qur'ân* we see that God wants utmost regard and respect in the Qur'ân to the Prophet Muhammad and hence He emphasizes his position, role, and authority in religion in many verses of the Qur'ân. In this context, in *Rûh al-bayân fî tafsîr al-Qur'ân* shows that to respect the Prophet Muhammad (pbuh) means to respect God to know him means

to know God, to take him as an example and to follow him, to follow his Sunnah. Again, the book insistently repeated that within the framework of the unity of the Qur'ân and the Sunnah, the relationship between the Qur'ân-God, the Prophet Muhammad (pbuh)-Qur'ân, Islam- the Prophet Muhammad (pbuh) is intricate, interrelated, not considered independently of each other; on the contrary, it presents a structure that complements each other Bursawî interpreted the word "wisdom" in the aforementioned verses as "Sunnah" and said that to oppose the Prophet Muhammad (pbuh) is to go astray. By explaining the Prophet Muhammad's (pbuh) duties which include speaking the revelation he received from God to his interlocutors, that is conveying, calling people to the religion of Allah in connection with the message, that is innovation, explaining the incomprehensible issues, that is teaching, and showing how the orders and prohibitions of the Qur'ân. When we look at the Quran, it is obvious that one of the most important duties of the Prophet Muhammad (pbuh) was the Tashrî, that is, the authority to make judgments.

When we look at Ismâil Hakkı Bursawî's method of interpreting these verses, we see a method adopted, such as giving place to the reason that exists in classical commentaries, making concept analysis, and explaining by taking into account the narrations. Besides, within the framework of these verses, Ismâil Hakkı Bursawî, with an ishârîal understanding, sometimes equates obedience to the master with obedience to the Prophet Muhammad (pbuh). We see that the obedience, affiliation, and love of the Prophet Muhammad (pbuh) lead to an interpretation as the same obedience, attachment, and affection to the sheikh/murshid. He also states that neither that prophet nor his heir, the murshid, will speak out of his own whim and enthusiasm and that the murshid's words are only a revelation and inspiration that comes to him. However, Ismâil Hakkı Bursawî has expressed at every opportunity that the obedience, affiliation, and affection commanded for the Prophet Muhammad (pbuh) in these verses should also be directed towards the sheikh. Undoubtedly, the presentation of the divine will in these verses in a way that reveals the relationship between the disciple and the master stands before us as a forced interpretation.

Giriş

Hz. Peygamber'in Kur'ân'la ilgili en önemli görevleri arasında Allah'tan aldığı vahyi muhataplarına aktarma yani tebliğ, tebliğle ilintili olarak insanları Allah'ın dinine çağırma yani davet, anlaşılmayan hususları açıklama ve sorulan (muhtemel) sorulara cevap verme yani tebyin,

Kur'ân'ın emir ve nehiyelerinin nasıl uygulanması gerektiğini bizzat uygulayarak gösterme yani ta'lim/tatbik gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'e baktığımızda Hz. Muhammed'in en önemli görevlerinden birisinin de teşri' yani hüküm koyma yetkisinin olduğu aşikârdır. Hz. Peygamber'in tebliğ ve İslam'a davet görevini bihakkın yerine getirdiği şüphe götürmez bir gerçekliktir. Nitekim veda hutbesinde ümmetine mesajlar veren Allah Resulü, hitabelerinin sonunda; *"Ey insanlar! Yarın beni sizden soracaklar. O zaman ne diyeceksiniz?"* deyince ashap, *"Allah'ın risaletini tebliğ ettin, görevini yaptın, bize nasihatte bulundun diye şahitlik ederiz."* dediler. Bunun üzerine Allah Resulü şehadet parmağını semaya doğru kaldırıp, sonra da insanlara doğru indirerek; *"Şahit ol ya rab, şahit ol ya rab, şahit ol ya rab!"* demiştir.¹ Yine ashabın açıklanma ihtiyacı duyduğu; mücmel ifadelerin beyanı, âmm ifadelerin tahsisi, mutlakların takyidi gibi hususlarda Hz. Peygamber'in tebyin görevi gereği ümmetin Kur'ân'a ve İslam'a dönük zihinlerinde oluşan sorularına cevap verdiği erbabınca malumdur. Kur'ân'ın dolayısıyla İslam'ın hayata tatbiki çerçevesinde Hz. Peygamber muhataplarına nasıl kulluk edeceklerini, kulluğun keyfiyet ve mahiyetini sadece anlatmakla yetinmemiş bizatihi kendisi yaşayarak göstermiştir. Tabiri caizse Hz. Muhammed Kur'ân'ın beşer üzerinde hayat bulmuş, bir başka deyişle ete kemiğe bürünmüş şeklidir. Öyle ki Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'i, *"Sen elbette yüce bir ahlak üzeresin."*² şeklinde tasvir ederken, Hz. Aişe'nin de kendisine Resulüllah'tan (s.a.v.) sorulduğunda, onun ahlakının Kur'ân'dan ibaret olduğunu bildirmiş olması³ Kur'ân'ın tatbiki hususunda Hz. Muhammed'in örneklik vazifesinde ne denli başarılı olduğunu göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Çünkü muhatapların din algısına dair sorularının cevabı peygamberlerin söylemlerinden daha çok eylemlerinde karşılık bulmaktadır. Kur'ân'da direkt veya dolaylı olarak onlarca âyetin insanları Hz. Peygamber'e itaat etmeye, tabi olmaya, hayatında onu örnek almaya çağırdığı aşikârdır. Hatta bir âyette Allah'ın kullarını sevmesinin ve bağışlamasının şartının Hz. Muhammed'e tabi olmaktan geçtiği vurgulanmaktadır.

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi u's-şahîh*, nşr. Muhammed Zühreyy b. Nasr (b.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001), "Hac", 131; Bünyamin Erul, "Veda Hutbesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/592.

² el-Kalem 68/4.

³ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beirut: Daru İhyai't-türasi'l-Arabi, ts.), "Salâtu'l-Leyl", 139.

İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* isimli eserini 23 yıl süre zarfında cemaate vaaz ve takriri bir ders olarak sunmak suretiyle kaleme almıştır. İçinde rivayet ve dirayet tefsirine dair açıklamaların yanında işârî tefsirin önemli isimlerinden nakiller, kendi yorumları, Mevlânâ'dan (ö. 672/1273), Sa'dî-i Şîrâzî'den (ö. 691/1292) ve Hâfız-ı Şîrâzî'den (ö. 792/1390) çokça farsça şiirler ve tasavvufî menkıbeler vardır.⁴ O, Kur'ân'ın bir zahiri, bir de batını olduğunu,⁵ hatta batınının da yedi batına kadar batını olduğunu bildirmiştir. Bursevî, sûfî müfessir Necmeddîn-i Dâye'den (ö. 654/1256) aktardığına göre, Kur'ân'ın zahirinin, âlimlerin tefsir ettiği şeye; batınının ise, kitap ile sünnete uygun olması ve kitap ile sünnetin onun doğru olduğuna şahitlik etmesi şartıyla ehli tahkîkin beyan ettiği şeye delalet ettiğini ifade etmiştir.⁶

Vermiş olduğumuz bu kısa bilgilerden sonra Hz. Peygamber'in sünnetinin Kur'ân'daki referanslarının neler olduğunu -işârî bir tefsirin bu âyetleri yorumlama biçiminin nasıl olduğunu görmek adına- önemli bir işârî tefsir örneği olan *Rûhu'l-beyân*'da tespit etmeye, bu tespitlerimizi ise aşağıdaki başlıklar çerçevesinde sunmaya çalışacağız.

1. Allah'a ve Resulüne İtaate, İttibaya ve Muhabbete Çağıran Âyetlerde Sünnetin Değeri

Müfessirler, Hz. Peygamber'in dindeki konumunu ve misyonunu ortaya koyan âyetlerden biri olan "*Kim Resul'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur.*"⁷ âyetini, Hz. Muhammed'in (s.a.v.), tebliğci olduğu, emredenin ise Allah Teâlâ olduğu şeklinde açıklamışlardır. Rivayet edilir ki Hz. Peygamber (s.a.v.) "*Beni seven Allah'ı sevmiş olur, bana itaat eden Allah'a itaat etmiş olur.*" buyurunca, münafıkların: "*Şirki yasakladığı hâlde kendisi şirk koşuyor. Hıristiyanların İsa'yı rab edindikleri gibi bu da bizim kendisini rab edinmemizden başka bir şey istemiyor.*" dediklerini, bunun üzerine bu âyetin nazil olduğunu ifade etmişlerdir.⁸

⁴ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, çev. Hasan Kamil Yılmaz vd. (İstanbul: Erkam Yayınları, 2005), 1/6.

⁵ Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî, *el-Müsned*. (Kahire: Daru'l-Maârif, 1955), 1/445.

⁶ Nurullah Denizler, "*Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ında Bilgi Edinme Yöntemi Olarak Keşf ve İlham*", *Meşhur Müfessirler ve Örnek Metinler II*, ed. Mürsel Ethem vd. (Ankara: Grafiker, 2020), 132-133.

⁷ en-Nisâ 4/80.

⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullâh Mahmûd Şehâte (Beyrut: Müessesetü't-Tarihî'l-Arabi, 2002), 1/391-392; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî el-Semerkandî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Heyet (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010), 3/344; Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Meâlimü't-tenzil tefsîri'l-Kur'ân*, thk.

Rûhu'l-beyân' da, Âl-i İmrân Sûresinin 31. âyeti, Allah'ı sevdiğini iddia edenlere Allah'ın da onları sevmesinin şartının Hz. Peygamber'e tabi olmaktan geçtiği, Hz. Peygamber'in onlara; "Ben Allah'ın Resulüyüm. Sizi O'na çağırıyorum. Eğer O'nu seviyorsanız O'nun dini üzere bana uyup emirlerimi kabul ediniz ki Allah da sizi sevsin ve sizden râzı olsun." şeklinde tefsir edilmiştir.⁹ Bu âyetin Hz. Peygamber'in hem Araplar hem Yahudiler tarafından sevilen ve her fırsatta İslâm'a ve Müslümanlara saldıran Yahudi şairi Kâ'b b. Eşref (ö. 3/624) ve adamlarını imana çağırması, onların da, "Biz Allah'ın oğulları ve dostlarıyız."¹⁰ diye cevap vermeleri üzerine nazil olduğu ifade edilmiştir.¹¹

Müfessirler, ilgili âyette geçen muhabbet kavramına özellikle dikkat çekerek muhabbet-itaat arasında sıkı bir irtibatın olduğunu ifade ederek muhabbeti, "itaati istemek" şeklinde yorumlamışlardır. Allah'a itaatin ise, Allah Resulü'ne tabi olmak şartına bağlı olduğunu söylemişlerdir.¹² Bursevî, âyetin devamından hareketle Allah'ın yalnızca sevmesinin değil aynı zamanda bağışlamasının da Hz. Muhammed'e tabi olmaktan geçtiğini, insanların ona tabi olmadıkları takdirde Allah'ın mağfaret ve merhametinden yoksun olacaklarını söylemiştir.¹³

Bursevî, Âl-i İmrân Sûresinin bir sonraki âyeti olan 32. âyetini de bir önceki âyetle bağlantılı olarak tefsir etmiştir. O, Hz. Peygamber'e tabi olmanın ilk şartının ona itaat etmek olduğunu zikrettikten sonra "Eğer yüz çevirirlerse şüphesiz Allah kâfirleri sevmesin." ifadesinin Allah'ın onlara muhabbet etmeyeceği, onlardan razı olmayacağı ve yaptıklarını övmeyeceği yanı sıra onlara buğzunun ve gazabının kinaye tarikiyle bildirilmesi

---

Muhammed 'Abdullah en- Nemir, 'Usman Cumu'a Dumeyriyye, Suleymân Musellem el-Haraş (Riyad: Dâru Taybe 1409), 2/ 253; Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Omer.ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzil ve 'uyûni'lekvâil fi vucûhi't-te'vil*, (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998), 2/114; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 10/199 Nâsıru'd-Din Ebi'l-Hayr Abdillâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şâfiî el-Beydâvî, *Envâri't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, thk. Muhammed Subhî Hasen Hallâk - Mahmud Ahmed el-Etraş (Beyrut: Dâru'r-Reşîd Müessesetü'l-İmân, 2000), 1/374; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru'l-fikr, ts.), 2/243.

⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/22.

¹⁰ el-Mâide 5/18.

¹¹ Ebû Ca'fer Muhammed b.Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili 'âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türki (Kahire: Dâru Hecr, 2001), 5/324, 325; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/288; Begavî, *Meâlimü't-tenzil*, 2/27; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/22.

¹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/327; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/288; Begavî, *Meâlimü't-tenzil*, 2/27.

¹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/22, 23.

anlamına geldiğini söylemiştir. Ona göre Peygamberimizin (s.a.v.) şerefine de delalet eden bu âyet, Allah'ı sevdiğini söyleyip peygamberinin sünnetine muhalefet eden kimsenin yalancı olduğunu ortaya koymaktadır. *Rûhu'l-beyân*, işârî bir tefsir olması hasebiyle bu âyetleri tasavvufi bir bakış açısıyla da ele alarak birini seven kişinin sevdiğinin yakın çevresini ve ilgisi bulunanları da, yani kölelerini, hizmetçilerini, evini, binalarını, mahallesini, mekânını, kısacası sahip olduğu her şeyi sevmesini ve böylece birini sevmenin birtakım göstergelerinin olması gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü aşağıdaki beyitte de dile getirildiği üzere bu, aşkın kanunu, muhabbetin kaidesidir.¹⁴

Diyara, Leyla'nın diyarına uğruyorum.

Bir o duvarı öpüyorum bir şu duvarı öpüyorum.

Kalbimi çelen o diyarın sevgisi değildir.

*Sadece vaktiyle o diyarda oturanın sevgisidir.*¹⁵

Söz konusu âyete dair Kâşânî'nin (ö. 730/1330); Hz. Peygamber'i sevmenin yegâne şartının söz, amel, ahlak, hal, siret ve itikatta ona tabi olmaktan geçtiğini dolayısıyla Peygamberimize (s.a.v.) tabi olan kimsenin, Peygamberimize tabi olduğu nispette Allah sevgisinden nasipleneceği ifadesi *Rûhu'l-beyân*'da, Hz. Muhammed'e itaati göstermesi açısından kayda değer bir yaklaşım olarak vurgulanmıştır.¹⁶

*"De ki: Allah'a ve Peygamber'e itaat ediniz!"*¹⁷ âyetinden hareketle Bursevî, mürşit-mürit ilişkisinin nasıl olması gerektiğini anlatmak için şöyle işârî bir yorum yapmıştır: Eğer gerçek muhabbet ehli olamıyorsanız ve Habibim'e tabi olmaya güç yetiremiyorsanız, en azından emrolduğunuz şeyleri yerine getiren itaatkâr müritler olmanız ve lâzımdır. Çünkü mürit, murada yani önce Allah'a sonra mürşidine itaat eden, emirlerini yerine getiren demektir. Eğer bundan yüz çevirirse hicaptadır, yani Allah'ı sevmekten perdelenmiştir." dedikten sonra şu hadisi nakletmiştir: *"Ümmetimin hepsi cennete gireceklerdir. Ancak imtina edenler/reddedenler müstesna"* Bunu işiten ashap: "Cennete girmeyi kim istemez ki?" deyince, Peygamberimiz (s.a.v.): *"Kim bana itaat ederse cennete girer. Kim de bana asi olursa o cennete girmeyi reddetmiştir."* buyurmuştur.¹⁸

¹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, çev. Ali Hüsrevoğlu vd. 3/76.

¹⁵ Abdülkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Şerhu ebyâti muğni'l-lebîb*, thk. Abdülaziz Rebâh vd. (Beirut: Dârü'l-me'mun li't-türâs, 1414/1993). 7/103.

¹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/327; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/4.

¹⁷ Âl-i İmrân 3/32.

¹⁸ Buhârî, "İ'tisâm", 2; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, çev. Ömer Çelik vd. 3/77.

Bursevî, cennetin bir ev misali, bu eve çağırın davetçinin ise Hz. Muhammed olduğunu, ona itaat edenin Allah'a itaat, ona asi olanın Allah'a isyan etmiş olacağını söylemiştir. Daha sonra cennet ve kurbetin; yani Allah'a yakınlık ve vuslatın ancak Peygamber'e tabi olmakla tahakkuk edeceğini Câbir b. Abdillâh'tan (r.a.) gelen bir nakille açıklamıştır. Bu açıklamalara ilaveten o, işârî bir bakış açısıyla baş gözüyle bakmanın insanı saadete erdiremeyeceğini, bilakis sır ve kalp gözüyle bakan ve tabi olan insanın mutluluğa ereceğini ifade etmiştir. Daha sonra, Peygamberimizin (s.a.v.) gerçek manada ümmetinin dünyadan yüz çevirip kendisini takip edenlerin olacağını dile getirmiştir. Çünkü İsmâil Hakkı'ya göre Peygamberimiz ancak Allah'a ve ahiret gününe çağırılmış, dünyaya ve dünyalığa rağbetten inananları uzak tutmuştur. O, kişinin Allah'a yöneldiği, dünyadan yüz çevirdiği ve vakitlerini ahiret amellerine sarf ettiği oranda onun yoluna girmiş olacağını, ona ne kadar tabi olursa, o kadar ümmetinden olacağını, ne kadar dünyaya yönelirse, o kadar onun yolundan ayrılmış olacağını ve ona tabi olmaktan uzak kalmış olacağını iddia etmiştir.¹⁹

*"O'na uyun ki doğru yolu bulasınız."*²⁰ âyetini Bursevî; *"İşte doğru yolu bulup, maksudunuza ermeyi umarak bu peygambere inanın ve onun din açısından tüm emir ve yasaklarına uyun. Hidayetin, peygambere imana ve ona uymaya bağlanması göstermektedir ki, bir kimse, onu tasdik etse fakat şeriatının hükümlerini yerine getirerek ona tâbî olmazsa, hidayetten uzak kalmış ve sapıklık üzere devam etmiş olur."*²¹ şeklinde açıklayarak kurtuluşun ancak resulün elçiliğini kabul edip ona tabi olmakla gerçekleşebileceğini söylemektedir.

Müfessirlerin bir kısmı ve Bursevî *"Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının. Allah'tan korkun. Çünkü Allah'ın azabı çetindir."*²² ilahi buyruğunun Allah Resulü'nün yapılmasını emrettiği her şeyin aynı zamanda Allah'ın emri olduğunu ve böylece bu âyetin Hz. Peygamber'in şâri yetkisine delil olduğunu zikretmişlerdir.²³ Daha sonra alimlerin, farz-ı aynlarda Hz. Peygamber'e tabi olmanın farz-ı ayn, farz-ı kifayelerde tabi olmanın farz-ı kifaye, vaciplerde uymanın vacip, sünnetlerde uymanın ise sünnet olduğu görüşünü zikretmiştir. Ayrıca Hz.

¹⁹ Bursevî, *Râhu'l-beyân*, çev. Ali Hüsrevoğlu vd. 3/79.

²⁰ el-A'râf 7/158.

²¹ Bursevî, *Râhu'l-beyân*, çev. Ömer Çelik vd. 6/368.

²² el-Haşr 59/7.

²³ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 8/74,75; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'li-ahkâmi'l-Kurân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Muessetü'r- risâle,1427/2006.), 20/354, 355; Bursevî, *Râhu'l-beyân*, 9/429.

Peygamber'e tabi olmanın gerekliliğini Abdullah b. Mesud'un (r.a.) bu âyeti delil göstererek inananları uyardığını şu örnekle açıklamıştır:²⁴ Rivayet edildiğine göre Abdullah b. Mesud'un (r.a.) aktardığı, “*Bedenine dövme yaptıran ve yapan kadınlara, kıllarını yolduran ve yolan, güzelleşmek için dişlerini törpüleyip seyrekleştiren ve Allah'ın yarattığını değiştirmeye çalışan kadınlara Allah lânet etsin.*” hadisi duyan Esedoğulları'ndan Kur'an'ı iyi bilen Ümmü Yakûb isimli kadın İbni Mesud'a (r.a.) gelerek “...senin şöyle şöyle dediğini duydum.” demiştir. Bunun üzerine Abdullah b. Mesud (r.a.), “Allah Resulü'nün lanet ettiği ve Allah'ın kitabında olan bir konuda neden lanet etmeyeyim?” cevabını verince kadın “Ben, Kur'an'ı baştan sona kadar okudum ama senin söylediklerini onda bulamadım.” diye karşılık vermiştir. Bu cevabı alan İbn Mesud'un (r.a.): “Şayet gerçekten okumuş olsaydın onu bulurdun.” deyip kadına, “*Peygamber size ne verdiyse onu alın, size neyi yasakladıysa ondan da sakının.*” âyetini okuyup okumadığını sormuştur. “Evet okudum” cevabını veren kadına İbn Mesud (r.a.): “*İşte Allah Resulü bu saydiklarını yasaklamıştır.*”²⁵ şeklinde karşılık vermiştir.

2. Hz. Muhammed'in Tebyin Görevinin Vurgulandığı Âyetlerde Sünnetin Değeri

Tefsirlere baktığımızda, “*İnsanlara, kendilerine indirilene açıklaman için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur'an'ı indirdik.*”²⁶ âyetine yönelik, ey Resulüm! Kur'an'ı, sana hakkında ihtilafa düştükleri şeyi tevhit, ahiret hâlleri, emir ve nehiyleri, mücmel ve müteşabihleri açıklayasın, iman eden bir topluma da hidayet, rahmet olsun ve insanları dalaletten hidayete, azaptan rahmete çıkarmak için indirdik şeklindeki açıklamaları görmekteyiz.²⁷ Bursevî, bu âyetin tefsiri çerçevesinde Kur'an'a sarılmayan bir kimsenin Allah'a bağlanamayacağını, Allah Resulüne sarılmadıkça da Kur'an'a bağlanamayacağını, İslam'ın esaslarını yerine getirmedikçe de Allah Resulü'ne bağlanamayacağını ifade etmiştir.²⁸ Bu cümleden hareketle

²⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/429.

²⁵ Buhârî, “Tefsir”, 364; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/429, 430.

²⁶ en-Nahl 16/44.

²⁷ Ebü'l-Hasen el-Vâhidî, *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, (Riyad: Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye-İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 1430), 13/67; Ebu'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahman b. Alî b. Muhammed İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut-Dımaşk: Mektebetu'l-İslâmî, 1984), 4/450; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 20/38; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kurân*, 12/329; Beydâvî, *Envârü't-tenzil*, 2/263.

²⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/46.

o, Kur'ân-Allah, Hz. Muhammed-Kur'ân, İslam-Hz. Muhammed ilişkisinin birbiriyle girift, ilintili, birbirinden bağımsız düşünülemeden aksine birbirini tamamlayan bir yapı arz ettiğinin altını çizmiştir.

Bursevî, ayrıca bahse konu âyetten hareketle dini beyan edip açıklama görevinin davet ve irşat ehlinin hakkı olduğunu ve onlara düşenin ancak açıkça tebliğ ve kulları davet ettiği şeylerin gereğince amel etmek olduğunu ifade etmiştir. Zira Bursevî'ye göre muhatapların Hz. Peygamber tarafından gelenleri kabul etmekten başka bir görevleri yoktur. Onlar bunu kabul ettikten sonra müşkil konularda Hz. Muhammed'e ve onun kâmil vârislerinden birine başvurarak bilmediklerini öğrenebilecek, böylece ilim ve amelin kemaline erip Kur'ân'ın nüzulünden maksadı elde edip neticede cennetlerin derecelerini ve Allah'ı görmeyi hak edeceklerini ifade ederek âyeti tevil etmiştir.²⁹

Müfessirler Bakara Sûresi 151. âyetin tefsirinde Allah'ın kullarına bir nimet, bir lütuf olarak kendi milletinden olan, kendi dillerini konuşan Hz. Muhammed'i peygamber olarak gönderdiğini, bu nimetin ise başka herhangi bir nimetle kıyaslanmayacağını vurgulamışlardır.³⁰ Bursevî, bu nimetin gönderiliş hikmetinin ise; size Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerini okumak ve böylece sizi, nahoş olan günah kirlerinden temizleyecek amelleri yapmaya teşvik etmek gibi bir gayesinin bulunduğunu, çünkü peygamberlerin görevlerinin başında ümmetlerini, şirk ve masiyetlerden temizleyecek amellere davet ve teşvik olduğunu zikretmiştir.³¹

Bursevî, *Rûhu'l-beyân*'nda bu âyeti; "*İçinizden biri olan bu Resul, size Kur'ân-ı Kerîm'in manasını ve O'nun içerisindeki hidayet ve nur kaynağı olan hüküm ve prensipleri, sırları öğretmektedir. Peygamber (s.a.v.) kendisine indirilen Kur'ân âyetlerini ezberlemeleri için ashabına okurdu. Böylece Kur'ân, hem sadırlarda, hem de satırlarda muhafaza edilip tevatüren günümüze kadar gelmiştir. Bunun yanında Hz. Peygamber, O'nun nuru ve hidayeti ile doğru yolu bulsunlar diye Kur'ân'da bulunan hakikatleri ve sırları açıklardı.*"³² şeklinde tevil etmiş ve böylece Hz. Peygamber'in misyonunun neler olduğu açıkça ortaya konulmuştur.

²⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, çev. Murat Sülün vd. 10/396.

³⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/692, 693; Begavî, *Meâlimü't-tenzil*, 1/166; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 4/158; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/255.

³¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/255.

³² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, çev. Ömer Çelik vd. 2/93.

3. Hz. Muhammed'in Örnekliliğinin Vurgulandığı Âyetlerde Sünnetin Değeri

Bursevî, “*Andolsun ki, Rasûlullah, sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnektir.*”³³ âyetindeki (الرَّجَاءِ/reca) kelimesinin (ummak)“ ümit/emel veya korku manasına gelebileceğini ifade etmiştir. Sonra burada ümit/reca ile itaatte devamlılığı gerektiren çokça zikir etmenin bir arada geçtiğinden hareketle Allah Resulü'nü örnek almanın ancak onu takip etmek ve ona itaatte daim olmakla gerçekleşeceğini söylemektedir. Yine o, Allah Resulü vasıta ve vesile olduğundan recasının gerçekleşmesi ve amelinin semere vermesi için her müminin ona uymasının vacip olduğunu zikretmektedir. İsmâil Hakkı benzer manada Hakîm Tirmizî'nin (ö. 320/932) bu âyetin tefsiri çerçevesinde “Hz. Peygamber'i örnek almak, ona uymak, sünnetine tabi olmak, sözde ve işte ona muhalefeti terk etmektir.” görüşüne yer vermiştir.³⁴ O, tefsirinde sıkça “Şeyh Sa'dî der ki” diyerek alıntı yaptığı şiirlerden birini de bu âyetin tefsirinde referans olarak nakletmiştir:

*Bu tevhit denizinde yiğit olandan başkası bir kulaç gidemedi.
Mürşidin arkasından gitmeyen yolunu kaybetti.
Bazıları bu yoldan geri dönmüşlerdi.
Birçoğu Hazreti Peygamber'in yolundan sapıp gitti.
Peygamber'in hilafına yol seçen kişi,
Menzile asla erişemeyecektir.
Safa yoluna ulaşmak imkânsızdır ey Sa'dî,
Hz. Mustafa'nın izini takip etmeksizin.*³⁵

Tefsirlerde; “*Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiği hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın tam manasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar.*”³⁶ âyeti, muhatapların hem Hz. Peygamber'in hükmüne karşı gelip hem de iman ettiklerini söylemelerinin doğru olmadığı şeklinde açıklanmıştır. Ayrıca aralarındaki anlaşmazlıklarda seni hakem tayin edip de verdiği hükümden dolayı içlerinde hiçbir sıkıntı ve şüphe duymadan tam bir teslimiyet ve gönül rahatlığıyla hükmüne boyun eğmedikçe iman etmiş olamayacakları

³³ el-Ahzâb 33/21.

³⁴ Bursevî, Rûhu'l-beyân, 7/156, 157.

³⁵ Sa'dî-i Şîrâzî, *Bostan ve Gülistan*, çev. Rifat Bilge (İstanbul: Zafer Matbaası, 1980), 17.

³⁶ en-Nisâ 4/65.

ifade edilmektedir.³⁷ Bursevî, bu âyetlerin, Allah (c.c.) ve Resulü'nün (s.a.v.) emirlerinden herhangi birini reddeden kişinin İslâm'dan çıkmış olacağına delil teşkil ettiğini, bu reddin, şüphe veya itaatsizlik şeklinde olmasının fark etmeyeceğini zikretmektedir.³⁸ Hz. Peygamber'in hak yolunun delili/rehberi, bu rehberine karşı gelmenin ise yoldan sapmak demek olduğunu söyleyen müfessir, bu âyetin tefsiri sadedinde şu hadislere yer vermiştir: “*Arzu ve istekleri benim getirdiğim hükümlere tâbî olmadıkça hiç biriniz gerçekten iman etmiş olmaz.*”³⁹ “*Kim sünnetimi muhafaza ederse, Allah Teâlâ ona dört haslet ikram eder: dürüst/takva ehli kimselerin kalplerinde ona karşı muhabbet, günahkârların kalbinde ona karşı heybet, rızıkta bolluk ve dinde güvenilirlik.*”⁴⁰

Ayrıca Bursevî, Hz. Peygamber'e tabi olmanın birtakım şartlara haiz olduğunu onun ümmetinin, ancak ona tabi olan kişiler olacağını, onun gösterdiği yolda yürüdüğü oranda ona tabi olacağını ve ona tabi olduğu oranda da onun ümmetinden olacağını söylemiştir. Bu meyanda Ebû Necîh İrbâz b. Sâriye'den (ö. 75/694) naklen şu hadisi zikretmiştir:

“Bir keresinde Allah Resulü bize çok tesirli bir öğüt verdi. Bu öğütten dolayı kalplerimiz ürperdi, gözlerimiz yaşardı.

Bizler de ashab olarak: “Ya Resulallah! Bu, veda eden birinin öğütüne benziyor. Bari bize tavsiyede bulun.” dedik. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu:

“*Size Allah'tan korkmanızı ve başınıza Habeşli bir köle de getirilse dinleyip itaat etmenizi tavsiye ederim. İçinizden ömrü olanlar birçok anlaşmazlıklar görecekler. O zaman benim sünnetime, raşit (doğruya ve hakka sımsıkı sarılan) ve hidayet rehberi olan halifelerimin sünnetine sarılın. Sünnetlere dört elle sarılın. Sonradan uydurulup dine sokulan şeylerden uzak durun. Çünkü her bidat dalalettir, sapıklıktır.*”⁴¹ Bursevî, bu hadisi şeriften yola çıkarak; şu hâlde mümin, kıyamet günü Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şefaatine nail olmak,

³⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/386; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/200; Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke-Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 4/995; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 6/445; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/231.

³⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/231.

³⁹ Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesûd Begavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayb el-Arnaûd, Zühre eş-Şaviş (Beyrut: el-Mektebü'l-İslami, 1983), 1/213.

⁴⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/231.

⁴¹ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşar Avad Maruf (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 1998), 4/341.

cehennem azabından kurtulmak ve iyilerle birlikte cennete girmek için onun sünnetine tabi olmalı, her bidat ve dalaletten uzak durmalı, dışını şeriat ve içini de tarikatla ıslah etmelidir. Ahirette cennetlerde bulunan mümin, bahçede devamlı duran meyveli ağaç gibidir. Cehennemdeki münafık ise bahçeden sökülerek ateşe atılıp yakılan meyvesiz ağaç gibidir⁴² şeklinde bir çıkarım yapmıştır.

4. Hz. Muhammed'e İhtiramın Vurgulandığı Âyetlerde Sünnetin Değeri

Allah (c.c.) Kur'ân'da Hz. Peygamber'e azami derecede saygı ve ihtiram gösterilmesini isteyerek birçok âyette onun dindeki yerine ve salahiyetine vurgu yapmıştır. Bursevî bu âyetlerden biri olan "*Peygamber'in çağırmasını, aranızda herhangi birinizin değerini çağırmasıyla bir tutmayın. Bu sebeple, onun emrine aykırı davrananlar, başlarına bir bela gelmesinden veya kendilerine çok elemli bir azap isabet etmesinden sakınsınlar.*"⁴³ ifadelerini Ebü'l-Leys (ö. 383/993) ve Baklî'nin (ö. 606/1209) görüşlerine yer vererek açıklama cihetine gitmiştir. Şöyle ki; Ebü'l-Leys'e göre Allah Resulü (s.a.v.), insanlara hayrı öğreten bir öğretmen olduğu için Allah Teâlâ ona saygı gösterilmesini emretmiştir. Zira kendisine hayır öğreten kişiye saygı duyulması bir gerekliliktir. Baklî'ye göre ise, Hz. Peygamber'e gösterilen saygı Allah'a gösterilmiş bir saygı değerindedir.⁴⁴

İsmail Hakkı, tefsirinde sıkça istifade edip alıntı yaptığı işârî tefsir *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye*'de, bu âyetin meşâyıha tâzime işaret ettiğini, kavmi arasında şeyhin durumunun, ümmeti içinde peygamberin durumuna benzediğini söylemiştir. Dolayısıyla şeyhlere hitap ederken saygıda kusur edilmemesi, hizmetlerinde edebe ve hürmete riayet edilmesi vurgulanmaktadır.⁴⁵

5. Kur'ân ve Hikmet Birlikteliğine Vurgu Yapan Âyetlerde Sünnetin Değeri

Müfessirler, âyeti kerîmedeki "*O Peygamber size hikmeti öğretmektedir.*"⁴⁶ ifadesindeki "hikmet" kavramından maksadın Kur'ân'ın

⁴² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, çev. Murat Sülün vd. 4/112, 113.

⁴³ Nûr 24/63.

⁴⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/185.

⁴⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/185.

⁴⁶ el-Bakara 2/151.

öğütleri, Hz. Peygamber'in sünneti, dinin hükümleri, helaller ve haramlar olduğunu söylemişlerdir.⁴⁷ Bursevî de benzer şekilde bu kavramın "sözde ve amelde isabetli davranmak" anlamına geldiğini, ancak bu iki vasfı taşıyan kimsenin hakîm olarak isimlendirileceğini dile getirmiştir. Ayrıca o, Razi'nin (ö. 606/1210) bu kavramı "*Bir şeyi ihkâm etmek, onu lüzumsuz şeylerden arındırmak ve böylece kişiyi cehalet ve hatadan uzak tutan bir haslettir.*" şeklindeki tanımını aktarmıştır.⁴⁸

Bundan başka Bursevî tefsirinde savaşılmaması gereken kişilerin "*Allah'ın ve elçisi'nin haram kıldığını haram saymayan...*"⁴⁹ yani vahyi metlûv (tilâvet olunan) kitap ile ve vahyi gayri metlûv (tilâvet olunmayan) sünnetle haram kılınmış olan kan, leş, domuz eti, şarap gibi şeyleri haram saymayan ve hak olan İslam dinine inanmayan kişiler olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰ Ona göre vahiy, vahyi metlûv ve vahyi gayri metlûv olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu bağlamda vahyi metlûv'den maksadın Kur'ân, vahyi gayri metlûv'den maksadın ise Hz. Peygamber'in sünneti olduğu anlaşılmaktadır.

Bu izahatlardan sonra Bursevî, "Fakir der ki" diyerek yine işârî yaklaşımla Ahzâb Sûresi 36. âyetindeki teslimiyetin hem Allah'a ve Resulüne hem de onun kâmil varislerine yönelik olması gerektiğini söylemiştir. Çünkü ona göre bu âyetteki teslimiyet, kişinin kendi tercihini ve itirazını terk etme konusunda temeldir. Nitekim "hayır/iyilik"; Allah'ın, Resulü'nün ve O'nun kâmil vârislerinin tercih ettiğindedir. Zira varis de bu mertebeye kâmil hilafet için gönderilmiştir. Resul de varis de kendi iradesinden fani olduğu için heva ve hevesinden değil kendilerine gelen vahiy ve ilhamla konuşur. Şu halde müridin kendisini irşat eden şeyhinin -sevse de sevmese de- emrine teslim olması, nefsinin hevasına/arzularına ve tabiatının muktezasına uymaması gerekmektedir. Yine o; "*Bazen hoşlanmadığımız bir şey, hakkınızda iyi/hayır olabilir. Ve hoşlandığımız bir şey de hakkınızda kötü/şer olabilir.*"⁵¹ Âb-1 hayatı karanlıkların içinde bulmak mümkün olabilir. Bazen şekerin içine zehir konulmuş olabilir. Kim

⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/695; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/273; Ebu'l-Hasen Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdulmaksud b. Abdurrahman (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmîyye, ts.), 1/208; Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 1/167; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 4/158; Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Atiyye el-Endülüsî İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'lazîz*, thk. er-Rahhale el-Fâruk vd. (Beirut: Dâru'l-Hayr, 2007), 1/383; İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/160.

⁴⁸ Bursevî, *Râhu'l-beyân*, çev. Ömer Çelik vd. 2/93.

⁴⁹ et-Tevbe 9/29.

⁵⁰ Bursevî, *Râhu'l-beyân*, çev. Ömer Çelik vd. 7/294, 295.

⁵¹ el-Bakara 2/216.

sevgilinin işinin de sevgili olduğunu, belayı verenin/imtihanı yapanın belasına kendisinden başka tabip olmadığını bilip tanıyan, sağa sola hareket edip yalpalamaz. Cemale de celale de razı olur diyerek⁵² Bakara Sûresi 216. âyeti yukarıdaki açıklamalarına delil getirmiş ve şu beyte yer vermiştir.

*Dost sevgisi, âşıkları ateş üstüne oturtsa da itaat etmek gerek,
Nefsime esir olup Kevser çeşmesine bakarsam benden değersiz olmasa gerek.*⁵³

Müfessir Bursevî, bu âyetin tevili bağlamında 'mürîd'i, Allah (c.c.), Peygamber (s.a.v.) ve Peygamber'in varisi olan mürşit karşısında iradesi olmayan şekilde konumlandırmıştır. Yani onun Rabbi cihetinden iradesi olmasına rağmen kendi nefsi cihetinden iradesi yoktur. Onun için mürit ancak Allah'ın irade ettiğini ister. İradeyi Allah'ın, Resul'ünün ve Resul'ünün varisinin iradesinde yok etmek zor olduğu için salıkların çoğu varlık perdesinde kalmış, müşahededen yoksun kalmıştır. Böylece onlar tabi olmanın bereketinden ve destekçi olmanın nemasından mahrum kalmıştır.⁵⁴

İsmâil Hakkı, Lokmân Sûresi 12. âyeti tefsir ederken *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye'*ye atıf yaparak hikmetin, vahyin dengi olduğunu, Hz. Peygamber'in "*Bana Kur'ân ve bir de onun dengi verildi.*"⁵⁵ hadisini ve "*(Peygamber) onlara kitap ve hikmeti öğretiyor.*"⁵⁶ âyetini delil göstererek ortaya koymaktadır. O, Lokmân Sûresinde geçen bu âyeti; peygamberlere vahiy ihсан edildiği gibi evliyaya da hikmet nasip edildiğini nasıl ki peygamberliğin kesbi olmayıp, bilakis Allah'ın dilediği kuluna verdiği bir lütfu olduğu gibi hikmetin de öyle olduğu anlamına geldiği şeklinde işârî bir yorum yapmıştır. Bursevî, ayrıca Allah vergisi ile birlikte hikmetin elde edilme yollarının peygamberlerin bildirmesi olmadan kulun sadece kendi çalışmasıyla elde edilemeyeceğini ifade etmektedir.⁵⁷ O, Hz. Peygamber'in şu hadisiyle bize hikmeti elde etmenin yolunu öğrettiğini tefsirinde

⁵² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/178.

⁵³ Südü-i Bosnevî, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız*, Haz. İbrahim Kaya (İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 2020), 3/2189.

⁵⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/178.

⁵⁵ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünenu Ebî Davud*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Sünnet", 6.

⁵⁶ el-Cuma 62/2.

⁵⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/74.

zikretmektedir: “Kim kırk sabah Allah rızasını gözetir ve kulluğunda samimi olursa, hikmet pınarları kalbinden geçip dilinde zuhur eder.”⁵⁸

Bursevî, “Doğrusu Kur’ân, sana ve kavmine bir öğüttür, şereftir. İleride ondan sorumlu tutulacaksınız.”⁵⁹ meâlindeki âyetin tefsirinde insanın kurtuluşu için ilim ve marifetin yeterli olmayacağı, kitap ve sünnetle amel etmenin yegâne yol olduğunu söylemektedir. Ona göre ilmiyle amel olmayan âlimle, amel etmeyen cahil, aynı şekilde ilmiyle amel etmeyen arifle, amel etmeyen gâfil kişi Allah’ın kapısından kovulmuş ve uzaklaştırılmış olmaları bakımından aynıdır. Bu itibarla kitap ve sünnetle amel edilmediği müddetçe, sadece ilim ve irfan makbul ve kıymet sebebi değildir. Salt ilim ve marifetin kurtuluş sebebi sayılması, Müslüman olmayan bilginlerin görüşleridir. İlim ve marifet ancak kitap ve sünnetle amel edildiği zaman kurtuluş vesilesi olabilir.⁶⁰

Müfessir, “Ey îmân edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e ve sizden olan ulüümre de itaat edin.”⁶¹ âyetindeki “Ulü’l-emr” den maksadın hulefâ-i râşidîn ve onların peşinden giden dosdoğru devlet başkanları gibi hak üzere hareket eden emirler ve adâletle hükmeden idareciler olduğunu söylemektedir. O, zalim idarecilerin ise insanların mallarını haksız yere ve zorla aldıkları için zorba hırsızlar olmaları hasebiyle kendilerine itaatin vacip olması konusunda Allah ve Resulüne atfedilmeyi hak etmekten uzak kimseler olduğunu ifade etmektedir.⁶²

İsmâil Hakkı, Hucurât Sûresi 1 ve 2. âyetlere dair İbn Abbâs’ın (r.a.) “Ayetin manası, kitap ve sünnetin hilafına olan şeyi söylemeyin demektir.” şeklindeki görüşüne yer verdikten sonra bu açıklamaya “Fakir der ki” deyip İbn Abbas’ın (r.a.) bu kadarıyla yetindiğini, asıl kast olunan mananın ise diğer hususları yapmamakla beraber bu iki şeyi de yapmayın demek olduğunu ilave etmiştir. Ona göre Kitap ve sünnete muhalefet, Allah’ın hududunu ve Allah Resulü’nün hududunu ileri geçmektir. O, bu âyet çerçevesinde yapmış olduğu yorumlarını: “Uyku ve uyanıklık arasında

⁵⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca’fer el- Kudâ’î, *Müsnedü’ş-Şihâb*, thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi, (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1986), 1/285 (No: 466); Ali Yardım, *Şihâb’ül-Ahbâr Tercümesi* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1999), 107.

⁵⁹ ez-Zuhuruf 43/44.

⁶⁰ Bursevî, *Râhu’l-beyân*, 8/373.

⁶¹ en-Nisâ 4/59.

⁶² Bursevî, *Râhu’l-beyân*, çev. Murat Sülün vd. 4/99.

âyetle alakalı olarak bu mana bana ilham olundu." şeklinde işârî bir zemine oturtmakta ve "Allah, en doğrusunu bilir."⁶³ diyerek bitirmektedir.

Bursevî, bu âyetle alakalı yaptığı yorumda ilham ile vesvesenin aynı şeyler olmadığını, söz konusu âyetin ilham ve vesvese arasındaki farkı bilmeden kendi aklınca hüküm verip maksadı riya ve şöhret olduğu hâlde "Verdiğim bu hüküm haktır, ona sarılın." diyen kimseye de bir tehdit olduğunu zikretmektedir. Ayrıca o, bu âyetten yola çıkarak, inanan bir kimsenin kendi görüş, akıl ve tercihini Hz. Peygamber'in ve şeyhinin görüşünden üstün görmemesi, şeyhinin uygun gördüğü şeye teslim olması, onun hizmeti ve sohbetinde edebi muhafaza etmesi, şeyhinin huzurunda konuşmaması gerektiğini müminin bilmesi gereken kurallardan saymaktadır. Kişinin bunlara riayet etmemesini ise büyüklerin gözünden düşmesine yol açacağını söyleyerek şeyhin görüşünün ve tercihinin İslam'ı anlama ve yaşama noktasında ne denli önemli olduğuna vurgu yapmaktadır.⁶⁴

Müfessirler, "Ey peygamber hanımları! Evlerinizde okunan Allah'ın âyetlerini ve hikmeti hatırlayın."⁶⁵ ifadesindeki "âyetler" kelimesinden maksadın 'Kur'ân âyetleri', "hikmet" kelimesinden maksadın ise 'hadis/sünnet' olduğunu ifade etmişlerdir.⁶⁶ Bursevî de Vâhidî'nin (ö. 468/1076), *el-Vasît* adlı eserine işaret ederek; "Bu âyet, Hz. Peygamber'in hanımlarını şeriatın sınırlarını kavramaları için Kur'ân'ı ve hadisleri ezberlemeye ve müzâkere etmeye teşvik etmektedir. Burada hitap, her ne kadar onlara mahsus kılınmışsa da başkaları da bu hükme dâhildir. Çünkü şeriat bu iki temel esas olan Kur'ân ve sünnet üzerine bina edilmiştir. Ancak onlarla Allah'ın koyduğu sınırlara ve farz kıldığı hususla vâkıf olunur." şeklinde bir açıklama yapmıştır.⁶⁷

⁶³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/63.

⁶⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/63.

⁶⁵ el-Ahzâb 33/34.

⁶⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/108; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 9/3133; Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 4/401; Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, thk. Nûra bint Abdulazîz el-Versân (Riyad: Câmiatu İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye-İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 1430) 18/241; İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. er-Rahhale el-Fârûk vd. (Beyrut: Dâru'l-Hayr, 2007), 7/119; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 25/211; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 17/148; Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil İbn Kesîr ed-Dimaşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed; Muhammed es-Seyyid Reşâd vd. (Giza: Müessesetü Kurtuba; Mektebetü Evlâdi's-Şeyh İt-Türâs, 2000), 11/161; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/173.

⁶⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, Ali Namlı vd. 15/385.

Yine müfessir, "...Çünkü ümmîlere içlerinden, kendilerine âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara Kitab'ı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O'dur. Kuşkusuz onlar önceden apaçık bir sapıklık içindeydiler."⁶⁸ meâlindeki âyetlerde geçen "Onlara Kitab'ı ve hikmeti öğreten..." ifadesinden maksadın bazı müfessirlere nispet ederek "Onlara Kur'ân ve şeriati öğretir." demek olduğunu, buradaki şeriattan kastedilenin ise Allah'ın kulları için kanunlaştırdığı hükümler yahut lafzı ve manası ya da Kur'ân ve sünnet olduğunu açıklamıştır.⁶⁹

Rûhu'l-beyân'da ve diğer birçok tefsirde "Kendilerine Kitap ve hikmeti öğreten bir Peygamber göndermekle Allah, mü'minlere büyük bir lütufta bulunmuştur."⁷⁰ âyetinde geçen hikmet kelimesinden maksadın ise Bakara Sûresi 151. âyette olduğu gibi Kur'ân'ın öğütleri, Hz. Peygamber'in sünneti, dinin hükümleri, helaller ve haramlar anlamında olduğunu ifade etmişlerdir.⁷¹ Ayrıca Bursevî, âyetin tefsirine dair şu açıklamaları yapmaktadır: O peygamber; onlar vahiy duymamış cahil kişiler oldukları hâlde "Kendilerine Allah'ın kitabını okuyor." Onları, tabiatlarındaki pisliklerden, çirkin inanç ve amellerden, günah kirlerinden temizliyor, "Kitabı" Kur'ân'ı ve "Hikmeti" yani sünneti öğretiyor."⁷²

Bursevî, hakka ulaşma arzusu içerisinde olan kimselerin bu arzularına ancak Peygamberimizin sünnetine tabi olup bu uğurda hizmet etmeleriyle mümkün olabileceğine şu hikâyeyle işaret etmiştir:

Günün birinde iddialı bir mürit, orada burada "Şeyhim benim bu seyr-ü sülükteki makamımı; halifesi olmaya ve mürsitlik makamına getirilmeye hak kazandığımı bilmezmiş gibi bir türlü bana halifelik icazeti vermiyor." dermiş. Şeyhi bunu duyunca, bu müridi birkaç günlüğüne hizmetine almış fakat mürit hizmette tembellik göstermiş, şeyhine şevkle gayretle hizmet etmemiş. Şeyhi onun bu durumunu görünce, böyle iddialarda bulunmasının çirkinliğine dikkat çekerek: "Mahlûka bile doğru dürüst hizmet edemeyen biri, Hâlık Teâlâ'ya nasıl hizmet edecek?!" demiş. Bakınız bu şeyh, mahlûka hizmet etmeyi, nasıl Hâlık'a hizmetin ve O'na

⁶⁸ el-Cuma 62/2-4.

⁶⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/514.

⁷⁰ Âl-i İmrân 3/164.

⁷¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/311; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/212; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 3/809; İbn 'A'îyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 2/413; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 3/251; Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/170.

⁷² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, çev. Ali Hüsrevoğlu vd. 3/376.

ulaşmanın sebeplerinden sayıyor. İşte kimin kalbinde Hakk'a ulaşma arzusu varsa, her şeyden önce Peygamber Efendimizin şeriatına ve sünnet-i seniyyesine hizmet etmesi son derece gereklidir; ta ki Hz. Peygamber kendisini sevsin, o sevdiği için Allah da sevsin.⁷³ Müfessir, bu anlatıdan sonra Şeyh Sadi'den şu beyte yer vermiş;

*Ey Sâdî! Mümkün değildir ermek râh-ı safâya,
Girmeden tarîk-ı Muhammed Mustafa'ya.*⁷⁴

Ve ardından bu âyete dair açıklamasını şu güzel dua ile bitirmiştir: Allah Teâlâ, cümlemizi Hz. Peygamber'in sünnet ve edeplerine riayet etme ve onun ehli beyti ile ashabının yolundan gitme şerefiyle şereflendirsin. Allah'ın mağfireti her zaman geniş, ihsanı daima boldur. O, Mennan'dır.⁷⁵

Sonuç

Bursevî'nin bu âyetlere dair yapmış olduğu açıklamalarına baktığımızda Allah'ın (c.c.) Kur'ân'da Hz. Peygamber'e azami derecede saygı ve ihtiram gösterilmesini istediğini, bu sebeple birçok âyette onun dindeki konumunu, rolünü ve salâhiyetini vurguladığını görmekteyiz. Bu bağlamda *Rûhu'l-beyân*'da Allah Resulü'ne saygının, Allah'a saygı, onu tanımanın Allah'ı tanıma, ona ittibada edepli olmanın ise Allah'ın yanında edepli olma şeklinde ifade edildiği görülmektedir. Bursevî, Hz. Peygamber'i örnek almanın, ona uymak, sünnetine tabi olmak, sözde ve eylemde ona muhalefeti terk etmek olduğunu söylemiştir. Yine o, Kur'ân-sünnet bütünlüğü çerçevesinde; Kur'ân'a sarılmadıkça hiç kimsenin Allah'a bağlanamayacağını; Allah Resulüne bağlanmadıkça da Kur'ân'a bağlanamayacağını; İslam'ın temel prensiplerini yerine getirmedikçe de Allah Resulü'ne bağlanamayacağını belirtmiştir. Böylece Kur'ân-Allah, Hz. Muhammed-Kur'ân, İslam-Hz. Muhammed ilişkisinin birbiriyle girift, ilintili, birbirinden bağımsız düşünülemez aksine birbirini tamamlayan bir yapı arz ettiğini ısrarla tekrarlamıştır.

Bursevî, Kur'ân ve sünnetin kaynağının neticede Allah (c.c.) olduğundan hareketle mezkûr âyetlerde geçen "hikmet" kelimesini "sünnet" olarak tefsir etmiş, Hz. Peygamber'e karşı gelmenin ise yoldan sapmak olduğunu söylemiştir.

⁷³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, çev. Ali Hüsrevoğlu vd. 3/378, 379.

⁷⁴ Sa'dî-i Şîrâzî, *Bostan ve Gülistan*, 17.

⁷⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, çev. Ali Hüsrevoğlu vd. 3/379.

Erbabınca malum olduğu üzere bu âyetleri bir yönü itibari ile bu şekilde anlamak genel anlamda diğer müfessirlerin bakış açısının bir yansıması niteliği taşımaktadır. Bursevî'nin -bu klasik anlayışın yanında- diğer yönü itibari ile ise bu âyetler çerçevesinde işârî bir anlayışla yer yer mürşide itaati Hz. Peygamber'e itaatle bir tutma; Hz. Peygamber'e itaati, ittibayı ve muhabbeti ise şeyhe/mürşide aynı şekilde itaat, ittiba ve muhabbete bir tutma gibi bir tevile gittiğini görmekteyiz. Yine o, hem peygamberin hem de onun varisi olan mürşidin de kendi iradesinden fani olduğu için heva ve hevesinden konuşmayacağını, mürşidin sözlerinin de ancak kendisine gelen bir vahiy ve inen bir ilham olduğunu dolayısıyla şeyhin sözü -iradesi olmayan- müridin hoşuna gitse de gitmese de ona teslim olması gerektiğini ileri sürmektedir. Hatta o, gerçek muhabbet ehli olamayan ve Hz. Peygamber'e tabi olmaya güç yetiremeyen kimselerin en azından itaatkâr müritler olması gerektiğini ifade ederek müridin, murada yani önce Allah'a sonra mürşidine itaat etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bununla beraber o, bu âyetlerde Hz. Peygamber'e yönelik emredilen itaat, ittiba ve muhabbetin aynı şekilde şeyhe yönelik de olması gerektiğini her fırsatta dile getirmiştir. Şüphesiz bu âyetlerdeki murad-ı ilahinin mürit-mürşit ilişkisini ortaya koyar nitelikte sunulması zorlama bir yorum olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça

- Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Şerhu ebyâti muğni'l-lebîb*, thk. nşr. Abdülazîz Rebâh vd. Beyrut: Dârü'l-me'mun li't-türâs, 1414/1993.
- Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesûd. *Şerhu's-sünne*. thk. Şuayb el-Arnaûd, Züheyr eş-Şaviş. Beyrut: el-Mektebü'l-İslami, 1983.
- Beğavî, Ferrâ. *Me'âlimu't-tenzil fi tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed 'Abdullah en-Nemir, 'Usman Cumu'a Dumeyriyye, Suleymân Musellem el-Haraş. Riyad: Dâru Taybe, 1409.
- Beydâvî, Nâsîru'd-Din Ebi'l-Hayr Abdillâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şâfiî. *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, thk. Muhammed Subhî Hasen Hallâk - Mahmud Ahmed el-Etraş, Beyrut: Dâru'r-Reşîd Müessesetü'l-Îmân, 2000.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-beyân fi-Tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-beyân fi-Tefsîri'l-Kur'ân*. çev. Hasan Kamil Yılmaz vd. İstanbul: Erkam Yayınları, 2005.
- Denizer, Nurullah, "*Bursevî'nin Rûhu'l-beyân'ında Bilgi Edinme Yöntemi Olarak Keşf ve İlham*", *Meşhur Müfessirler ve Örnek Metinler II*, ed. Mürsel Ethem v.d. 128-133. Ankara: Grafiker, 1. Basım, 2020.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenu Ebî Dâvud*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Erul, Bünyamin, "*Veda Hutbesi*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/591-593. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*, thk. er-Rahhale el-Fârûk vd. Beyrut: Dârü'l-Hayr, 2007.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdu'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. Beyrut-Dımaşk: Mektebetü'l-İslâmî, 3. Basım, 1984.

- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. Mekke - Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el- Bâz, 1997.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl ed-Dimaşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed; Muhammed es-Seyyid Reşâd vd. Giza: Müessesetü Kurtuba; Mektebetü Evlâdi'ş-Şeyh li't-Türâs, 2000.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Zekeriyâ. *el-Câmi'u li ahkâmi'l- Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Beyrut: Muessetu'r-Risâle, 2006.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr. *Te vilâtu'l-Kurân*. thk. Heyet. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010.
- Mâverdî. *en-Nuket ve'l-uyûn*. thk. es-Seyyid b. 'Abdilmaksûd b. 'Abdurrahîm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şahâta. Beyrut: Dâru't-Târîhi'l-Arabî, 2. Basım, 1423/2002.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahih*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer Fahreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Sa'dî-i Şîrâzî, *Bostan ve Gülistan*, çev. Rifat Bilge. İstanbul: Zafer Matbaası, 1980.
- Sûdî-i Bosnevî, *Şerh-i Divân-ı Hâfız*, haz. İbrahim Kaya. İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 2020.
- Şeybânî, Abdullah Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. Kahire: Daru'l-Maârif, 1955.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîl-i 'âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hecr, 2001.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *es-Sünen*. thk. Beşşar Avad Maruf. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 1998.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîru'l-basît*. thk. Nûra bint Abdulazîz el-Versân. Riyad: Câmiatu İmam Muhammed b. Suûd el- İslâmiyye-İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 1430.

Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed. *el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*. Riyad: Câmî'atu'l-Îmâm Muhammed b. Su'ûd el- İslâmiyye-Îmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 1430.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Omer. *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'leķâvîl fî vucûhi't-te'vîl*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvad. Riyad: Mektebetu'l-Ubeykân, 1998.